

Enver Kazaz

EGZISTENCIJALNOST/POVIJESNOST BOSNE – INTERPRETACIJA U ZAMCI I DEOLOGIJE

U povodu zbornika radova Andrić i Bošnjaci, BZK Preporod, Tuzla, 2000.

Zbornik radova pod naslovom Andrić i Bošnjaci¹ iznova pokreće nekoliko veoma bitnih, čak moguće presudnih pitanja o stanju recepcije ne samo Andrićeve literature nego i ukupne književnosti u Bosni. Promišljati ta pitanja čini mi se isto toliko važnim literarnim faktorom koliko i promišljati literaturu, pa ovaj tekst nema namjeru komentirati samo Zbornik i ono što se nalazi između njegovih korica već i analizirati određene aspekte interpretativnih strategija koje danas dominiraju bosanskom kritičkom i književnonaučnom praksom.

Andrićeve literature postala je u našem vremenu prostorom otvorenog sukoba ideologija, koji je u ranijem, totalitarnom sistemu, doduše, bio prikriven, ali ne manje djelotvoran, i koji je na koncu presudno odredio profil i aksiologiju recepcije te literature u jednom dijelu književne znanosti. Od tog sukoba nije ostala imuna ni šira recepcija,² čak dotle da se vojnik Vojske Republike Srpske pred stranim novinarima u Višegradu pozivao na Andrićeve literature kao argument za čin svoje borbe i temeljni uslov svog ideološkog opredjeljenja, kao što se, na drugoj strani, čin rušenja spomenika Ivi Andriću početkom 1992. u istom gradu može razumjeti kao ideološko neslaganje sa piscem.

Andrić je na toj osnovi postao opijumom i ključnim argumentom desnih ideologija u međusobnom razračunu. Slično ili gotovo isto ponašala se znanstvena recepcija koja je sebi priskrbila atribut srpska, bošnjačka, hrvatska, dakle, ona recepcija koja je vlastiti ideološki fokus proglasila za vrhunaravno stajalište nacionalnog identiteta. Razlike su se pri tom ispoljavale samo u predznaku, pa je Andrić čitan kao neprijatelj i inspirator neprijatelja, odnosno kao onaj pisac koji je presudno odredio trenutno stanje srpske desne ideologije utemeljujući je u svojoj interpretaciji povijesti. Na toj osnovi se srpski nacionalizam kroz mnogobrojne interpretacije Andrićeve djela ukazivao u formi povijesne nužnosti, njenog samog cilja i apsolutnog smisla, pribavljajući sebi i kroz tu vrstu čitanja Andrićevog opusa argument za proizvodnju neprijatelja i praksu zločina.

Interpretacija je u tom procesu ideologizacije književnosti narcisoidno natkrilila Andrićev tekst, suspendirala njegovu nesumnjivu polifoničnost, prevodeći je u skladu sa epskim kulturnim kodom³ u monofonijski, monološki tekst/diskurs, da bi na kraju postala centralnim mjestom, samim središtem izgradnje nacionalnog identiteta i ideološke produkcije neprijatelja. Poseban paradoks jest u tome da se nacionalni identitet, izvođen iz jedne od mnoštva mogućih interpretacija povijesti, pozivao na povijesne argumente, što znači da Andrićev opus i nije čitan kao književni, već historiografski tekst koji se, na jednoj strani, prima u formi bezuslovne istine/znanstvene tačnosti, a na drugoj, u formi bezuslovne laži/mržnje za koju nema argumenata u povijesnom toku.

O toj vrsti čitanja Andrićeve literature dala bi se sačiniti veoma opširna bibliografija, a njihovu aksiologiju i procedure detaljnije je analizirao Ivo Žanić u izvanrednom ogledu Pisac na osami.⁴ Žanić takvu vrstu čitanja pokušava analizirati iz rakursa imagologije, polazeći od stava da se baziraju na apriornoj slici o nekom narodu ili zemlji, odnosno socio-kulturnoj sredini, te je njihov konačan cilj ne analiza književnoga djela, nego dokazivanje tačnosti te apriorne slike. Žanić u tom pogledu pojašnjava svoje stavove: "Slika, imago, individualna je ili kolektivna predodžba intelektualnih, afektivnih, objektivnih i subjektivnih elemenata o nekoj zemlji, narodu, pokrajini, društvenoj grupi... U procesu oblikovanja imagoa afektivni su elementi jači od objektivnih i nijedan stranac ne vidi neku zemlju onako kako bi oni koji su u njoj rođeni htjeli da je vidi. Proučavanje slike što je neki pisac stvara o nekoj zemlji na temelju svoga vlastitioga iskustva, poznanstva ili štiva to je vrednije i zanimljivije kada je dotični pisac doista važan, kada istinski utječe na književnost i javno mnjenje svoje zemlje."⁵ Andrićeve literature, uronjena u bosansku povijest, bez sumnje producira sliku Bosne, ali nipošto ne tako i toliko jednostavnu kako to hoće dokazati interpretatori isključive ideološke recepcije. Jer, njihove interpretacije na upadaju samo u zamku

nadređenosti vantekstualnog konteksta samome tekstu, i ne samo u zamku prisvajanja povijesti i povijesnih istina za svoj ideološki fokus, te ne samo u zamku tvorenja homogenoga povijesnog identiteta Bosne i njenih nacija, nego i u suštinsku zamku metodološke prirode.

Naime, imagologija kao znanstvena disciplina po prirodi stvari teži da ispita totalitetnu sadržinu date slike, a ne da tu sliku reducira do mjere svog ideološkog fokusa. U skladu s tim ona književni tekst ispituje u mnogobrojnim i veoma različitim kontekstualnim i ko-tekstualnim situacijama. "U početku uska disciplina, imagologija je vidjela sebe pozvanom osvjetliti predodžbe o nekom narodu u književnosti drugog naroda, sastaviti svojevrsni formalni karakterološki katalog. No spoznavši da svaki tekst ne samo nastaje iz nekog konteksta nego se i aktualizira iz određenog konteksta, uključila se u multidisciplinarno istraživanje onih manifestacija ljudskog duha koje mogu dati odgovor na pitanje o sadržaju dotičnih slika. Kako i koliko djeluje neka književnost na javno mnjenje, kako se ta slika koju ona oblikuje uklapa u globalnu sliku što je neki narod stvara o drugome - to su pitanja na raskrsnici znanosti o književnosti, sociologije, historiografije, etničke antropologije."6

Pitanje da li je zbornik pod naslovom Andrić i Bošnjaci moguće promatrati iz ugla imagologije nužno za sobom povlači i pitanje stepena teorijske informiranosti bošnjačke kritičke prakse o ovom fenomenu, pri čemu valja imati na umu da pod ovim pojmom podrazumijevam puki zbir kritičara koji nominalno pripadaju bošnjačkoj naciji, a u kritičkom činu međusobno ispoljavaju evidentne i metodološke, i aksiološke, i estetske razlike. Na drugoj strani, uspostavlja se i problem identifikacije nečega što se atribuirao kao bošnjačka recepcija Andrića. I dok se u prvom pitanju nesumnjivo susreće negativan odgovor, budući da se bošnjačka kritička praksa uglavnom kreće u obzoru aksiološki neobavezujućeg impresionizma i reduktivnog pozitivizma, drugo pitanje nudi nekoliko izrazito složenih nedoumica.

Prva od njih u svakom slučaju vezana je za problem definiranja bošnjačkog stajališta u čitanju Andrića. Od samog naslova, preko tekstova ovog zbornika, ostaje nejasno da li je ukupno bošnjačko čitanje Andrića homogeno i aksiološki, i estetski, i ideološki, i u skladu s tim kako se može eventualno provjeriti stepen homogenosti i je li moguće provjeravati aksiologiju, estetsku i ideološku nomenklaturu tih čitanja. Svojim naslovom i ponuđenim sadržajem Preporodov zbornik isključuje drugačiju mogućnost bošnjačke recepcije Andrića, iako je ona u nekim slučajevima znatno drugačije postulirana (Begić, S. i T. Kulenović, Fejzić, Karahasan, Kazaz, H. Dizdarević itd.), pa čak i suprotstavljena recepcijskom fokusu na kojem se utemeljuje ovaj zbornik, mada ni on nije recepcijski jedinstven, pogotovu ne ako se ima u vidu tekst Nedžada Ibrahimovića, koji iz mnogobrojnih uglova problematizira upravo tu vrstu recepcije Andrića.

Nije li, onda, ovaj zbornik, kao i druga ideološka čitanja, prisvojivši svojim naslovom ukupnu bošnjačku recepciju, reduciraio horizont njenih različitih stajališta na mjeru svoga ideologijskog fokusa. Nije li, nadalje, u tom svom "holističkom" nastojanju uredništvo Zbornika pokušalo proizvesti bošnjačku recepciju Andrića, ne iz kritičke prakse nego iz svog apriornog ideološkog fokusa, odnosno iz perspektive svoga čitanja Andrića. Ako je odgovor na ove dileme potvrđan, onda je nužno ispitati prirodu redakcijske redukcije i njene posljedice. Mogu li se uopće čitanja literature kolektivizirati i onda kroz institucionalnu moć nametnuti drugima. Recepcijska praksa kako je ustanovljena postmoderna nesumnjivo dokazuje da je historija recepcije, pa i suvremena recepcija književnosti, nužno uslovljena određenim djelovanjem (prikrivenim ili izravnim) centara moći. Centri moći jesu faktor njenog društvenog uticaja, oni ne samo da je postuliraju, nego je i nameću društvu. Interpretativne zajednice, dakle, po prirodi stvari okupljaju se ne samo oko svog estetskog, aksiološkog, ideološkog središta, nego i oko autoriteta/moći institucija koji im priskrbljuju i važnost i širinu djelovanja na društvo. Tu bi se mogao i skrivati razlog za redukciju preširokog naslova naučnog skupa koji traži od mogućeg učesnika ispitivanje Andrićevog djela u kontekstu povijesti i društva (a trebalo bi obrnuto, dakle, ispitivati te kontekste u Andrićevom opusu, kako to sugerira i Ibrahimović u svome tekstu "Kontekst u tekstu ili Fiktivna biografija u nejasnom interpretacijskom kontekstu", koji je uvršten u ovaj zbornik), što implicira naslov Zbornika, na znanstveno neutralno: Andrić i Bošnjaci.

Znanstvena neutralnost, međutim, otvorila je prostor ideološkoj izravnosti, pa u predgovoru Zborniku uredništvo i naglašava da je odabir tekstova za drugi dio Zbornika, dakle, tekstova koji nisu podneseni kao referati na naučnom skupu u Tuzli, vršen prema izvjesnoj "zajedničkoj osnovi": "Zajednička osnova za odabir tekstova u drugom dijelu, što je u vezi sa većinom tekstova iz prvog dijela Zbornika, jeste riješenost njihovih autora da ne pristanu da im drugi propisuju načine recepcije Andrićeva djela. (U tom pravcu najsvježiji je primjer cinična izjava jednog od učesnika - data u jeku medijske rasprave o Andrićevoj ulici u Tuzli - po kojoj bi Bošnjaci trebali dokazivati svoju emancipiranost odgovarajućim prijemom Andrićeva djela.)"⁷

Time se ne samo ustanovljava kriteriologija izbora nego i eliminiraju, pa na neki način i diskvalificiraju kritički tekstovi Bošnjaka o Andriću koji se ne uklapaju u zajedničku osnovu, jer su, prema implicitnom redakcijskom stavu, nastajali u skladu sa propisima nekog drugog, nekog izvan bošnjačke zajednice. Identičan postupak redakcija primjenjuje i u komentaru "izjave jednog od učesnika" (moguće izjave Ivana Lovrenovića date listu Ljiljan potkraj 1999. godine) koja se najprije atribuirala kao cinična, a potom joj se nameće ideologemičnost, jer ona tobože traži odgovarajuću recepciju Andrića, pri čemu se ne govori o načelima prema kojima je ta recepcija odgovarajuća za nekog.

Takvi postupci redakcije i rezultiraju zbornikom koji ne želi dijalog sa drugima, nego drugog apriori odbacuje, zatvara se u sebe, promovira svoje središte, ali bez autoreferencijalne sposobnosti, bez nužne kritičke samorefleksije (iz čega se izuzimaju svega dva teksta: naprijed spomenuti tekst Nedžada Ibrahimovića i "Hljeb od javorove kore. Ogled o Andrićevoj doktorskoj disertaciji" Vedada Spahića).

Poseban problem jeste funkcija koju redakcija određuje Zborniku: "U složenoj balkanskoj zbilji prošlosti i savremenosti Bošnjaci su bili i još uvijek jesu na udaru neprijateljskih ideologija koje su smatrale da je riječ o narodu kojeg zbog njegove "historijske krivice" treba progoniti sa ovih prostora. U književnoj dionici te protivbošnjačke ideologije najsnažnije uporišne stope, koje do dana današnjeg pothranjuju protivbošnjačku praksu, jesu djela Njegoša, Mažuranića i Andrića. Upoznavanje i tumačenje tih djela na način koji se ne iscrpljuje u imanentnom pristupu književnom djelu za Bošnjake je važna dionica u borbi za opstanak, borbi koja je dramatično zaoštrena najnovijim zbivanjima (agresijom na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992- 1995). Uredništvo želi da ovaj zbornik bude koristan prilog toj borbi i u znaku takvog razmišljanja predaje ga javnosti."⁸

Funkcija priloga u borbi za nacionalni opstanak, pri čemu se kritička recepcija nesumnjivo dovodi u ravan ideologije, čak pero metaforizira kao oružje, što je nasljeđe nacionalno orijentiranog, redukcionističkog romantizma na južnoslavenskom govornom području, čini, u stvari, ovaj zbornik ideološkim mjestom koje svoje čitanje Andrića aktualizira iz konteksta presudne povijesne situacije, odnosno potpune nacionalne ugroženosti. Time se Zborniku pridaje važnost, podvlači njegova nužnost, nastoji mu se obezbijediti etičnost, priskrbiti djelotvornost, te se na koncu Zbornikom hoće prisvojiti moć koju u političkom kontekstu društva imaju institucije politike i države. Problem jeste u tome što redakcija ne pokušava (samo)osvijestiti vlastiti pristup, metod, aksiologiju, ideologiju, osim isključivo iz jednog jedinog aspekta - krvavog iskustva bliske prošlosti. Na drugoj strani, naglašava se da recepcijski obzor Zbornika nadilazi tzv. imanentne pristupe, dakle, one kritičke metode koji se baziraju na analitičkom obuhvatu unutartekstualnih odnosa i prenebregavaju politički, povijesni, sociološki i druge vrste konteksta, ali i ko-tekstualnih situacija.

Na čemu se, onda, utemeljuje ovakva bošnjačka recepcija Andrića? Redakcija pokušava pojasniti i ovaj problem: "Uredništvo smatra da ovako sastavljen zbornik može pomoći svestranijem sagledavanju različitih vidova što ih čine složeni odnosi između: piščeva djela i njegovih čitalaca, pisca i naroda o kojem je pisao, pisca i političke zbilje u kojoj je djelovao, posebno s obzirom na Andrićevu društvenu angažiranost (koja je uporno i neutemeljeno poricana), zatim prisutnosti pisca u djelu, odnosa piščeva djela i historijske zbilje sa kojom ono na neki način korespondira i nesporazuma koji su iz pogrešnih pristupa ovom aspektu proistekli i tome slično, što čini najveći dio onoga što je uokvireno naslovom zbornika."⁹ Ali, iza ovako posloženih nakana redakcije slijede

tekstovi koji uglavnom ne analiziraju, nego apriori donose sudove, ne problematiziraju interpretativne strategije, niti, pak, odnos historijske zbilje i njene vizije u Andrićevom djelu, niti analiziraju načine piščeva prisustva u tekstu, niti problematiziraju različite aspekte piščeve ideologije u književnom tekstu, nego se unaprijed usaglašavaju (izuzimajući dva naprijed pomenuta teksta, Ibrahimovićev i Spahićev) da Andrićeva literatura jest bazirana na “protivbošnjačkoj ideologiji” i da zastupa tezu o tobožnjoj “historijskoj krivici Bošnjaka”.

No, isključivo iz tog aspekta nemoguće je čitati Andrića, naprosto zato što njegovo djelo neprestance izmiče toj vrsti detekcije. Čak i kad kroz govor lika, koji se nipošto ne smije potpuno izjednačavati sa stajalištem autora (Bahtin je u svojoj analizi polifonije u romanima Dostojevskog pokazao opasnosti takvog pojednostavljivanja odnosa autor-lik), razvija neku vrstu protivbošnjačke ideologije, Andrićevo djelo nastoji se kroz kontrapunkt emancipirati od tog stajališta. Primjera takvog izdizanja djela iz povijesne situacije u koju je zaronjen lik u Andrićevom djelu je bezbroj, a modernistička paradigma kojoj ono bez ostatka pripada nužno to djelo izdiže do razine univerzalnog i nadvremenog, dakle, one razine koju djelu namiču velike modernističke matapripovijesti na koje se ono oslanja.

To znači da tekstovi u ovom zborniku ne reduciraju samo bošnjačku recepciju Andrića na svoje ideološko stajalište u pokušaju da prisvoje pravo na bošnjački izraz/diskurs, nego reduciraju i Andrićevu literaturu na nivo ideološkog pamfleta i sumnjivog historiografskog pisma, te na koncu reduciraju i bošnjački identitet svodeći ga na nivo svoje ideološke nomenklature. Tu se i uspostavlja poseban paradoks ovog zbornika. On, naime, samo prividno brani bošnjački identitet od protivbošnjačke ideologije, a, u stvari, reducira/autorizira taj identitet, ali i povijesni identitet Bosne u pokušaju da ih učini homogenim. Znanost se na toj osnovi ne pretvara samo u ideologiju, nego joj se daju atributi autorstva nacionalnog identiteta unutar krvavog povijesnog iskustva.

Je li moguće čitati, pak, protivbošnjačku ideologiju u povodu Andrića? Odgovor na ovo pitanje nažalost je potvrđan, budući da se jedan značajniji dio srpske recepcije Andrića upravo, kao što je to ovdje naglašeno, utemeljivao na toj ideologiji, falsificirajući pri tom Andrića i tražeći u njemu argumente za vlastiti nacionalizam. Naravno, moguće je istraživati i negativne aspekte slike Bošnjaka u Andrićevom djelu, pogotovu slike Orijenta, jer ni Andrić, kao ni evropska moderna, nije umakao onome što je Said definirao orijentalizmom, tj. diskursom koji proizvodi negativnu sliku Orijenta prema naložima zapadnoevropskih centara moći, kako bi Orijentom lakše ovladao.

No, da bi se to učinilo, nužno je ovladati metodologijom postkolonijalne kritike i metodologijom imagologije. Nažalost, osim Spahića i Ibrahimovića, ostali autori zbornika uopće nisu ni pomišljali na takve mogućnosti.

Većina interpretacija u ovom zborniku saglasna je u stavu da Ivo Andrić u negativnom svjetlu predstavlja Bošnjake, da je ovaj pisac odan velikosrpskoj ideologiji, da je islamomrzitelj, da je, stvarajući negativnu sliku Bošnjaka i sliku Bosne kao zemlje mržnje, unaprijed opravdavao svaku moguću kaznu nad njima, te da je Andrić, odan kosovskom mitu (tako pišu Hadžem Hajdarević i Rasim Muminović), (in)direktno uslovio kasniji veliki genocid nad Bošnjacima (tako tvrdi Rasim Muminović, optužujući čak Andrića za genocidnu ideologiju prema Bošnjacima: “Stojeći na razini kosovskog mythosa, Andrićeva umjetnost je danas u humanističkom pogledu mogla inspirirati samo krvnike srebreničke tragedije da istraju u svom bezumlju.”¹⁰).

Polaznu osnovu svome stajalištu većina interpretacija pronalazi u tekstu Šukrije Kurtovića “Na Drini ćuprija i Travnička hronika od Ive Andrića u svjetlu bratstva i jedinstva”¹¹ koji problematizira sliku Bošnjaka u ovim Andrićevim romanima. (Muminović čak direktno, bez znakova navoda, preuzima ili parafrazira Kurtovićeve navode.) Taj tekst je, zapravo, polazište ostalima, pri čemu naknadni tekstovi mijenjaju ideološki okvir interpretacije i sa platforme bratstva i jedinstva, kao polazne osnove Kurtovićevom tekstu, prelaze na redukcionistički shvaćenu nacionalnu ideologiju, te na koncu Andrićevu literaturu pokušavaju iščitavati iz konteksta velikosrpske ideologije. Muminović u tom pogledu ide najdalje, pa Andrićevoj literaturi odriče postojanje humanuma i konstatira: “Tako je Andrić u svojim djelima razvijao mržnju ne samo

prema Turcima nego i prema Bošnjacima, kao vječitim krivcima za kosovski poraz i ono što je slijedilo nakon njega, do dana današnjeg. Njegova djela podstiču srpski nacionalizam da ispuni zavet predaka na domaćim Turcima - Bošnjacima, bez obzira na činjenicu da ih od vremena Kosova razdvaja vremenska distanca duža od šest vijekova. Svojim literarnim ostvarenjem tog zadatka Andrićeva književnost se izjednačuje sa najgnusnijom nacionalističkom ideologijom.”¹²

Šta se to u konkretnoj interpretativnoj analizi još zamjera Andriću u većini tekstova u Zborniku? Zamjera mu se:

- da je krivotvorio povijest za račun svoje (rasističke, nacionalističke!?) ideologije;
- da je otomanizirao Bosnu na način na koji evropocentrična ideologija orijentalizira Orijent kako bi lakše njime ovladala;
- da je demitizirao (deepizirao) lik Alije \erezeleza i braće Morića, a nije srpske epske junake, što pokazuje da je mrzio Bošnjake;
- da je u svojim djelima Bošnjake prikazivao kao mračnjake, psihopate, morbidne, zle, nakazne;
- da je Bosnu predstavljao kao zemlju mržnje, za šta direktno okrivljuje njen islamski element, tj. Bošnjake.

Spisak Andrićevih krivica, prema većini autora u Zborniku, naravno, time se ne iscrpljuje, ali niko od njih, izuzimajući Muminovića, Andriću ne odriče estetsku vrijednost i sugestivnost njegova pisma. Dakle, autori su mahom saglasni oko navedenih piščevih grijehova, što implicira mogućnost uspostavljanja bošnjačke recepcije Andrića, pri čemu osnova interpretativnom okviru može biti i Rizvićeva studija Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu,¹³ kao najambicioznija i najšira takva interpretacija piščeva opusa.

Na stranu to što je moguće polemizirati i osporiti svaki od pomenutih stavova, jer je Andrićeva književnost upravo zahvalna za različite interpretacije stoga što počiva na kontrapunktu kao osnovi svoje polifonijske strukture (a koja se to interpretacija, pogotovu ideološka, ne može osporiti?), na stranu čak i to što se iz Andrićeve doktorske disertacije¹⁴ izvode idejna polazišta za njegovu književnost (što također nije problem osporiti), pa i to na kojoj se metodologiji zasnivaju intepretativni zahvati u Andrićev tekst, temeljno pitanje jest vezano za prirodu aksiologije i aksiomatike na kojima se utemeljuje, ili bi se eventualno mogla utemeljivati bošnjačka recepcija Andrića.

Jedno od temeljnih polazišta u aksiologiji ovih interpretacija i njihovom aksiomatskom sustavu jeste ono prema kojemu je Andrićeva umjetnost apsolutno mimetična, čak do mjere teorije odraza, pa stepen “iskrivljene slike povijesti” u njoj odgovara mjeri njene ideologemičnosti koja podražava velikosrpsku ideologiju i proizlazi iz nje. Drugi temeljni stav jest onaj prema kojemu je povijest apsolutno čitljiva, jasna, homogena cjelina, potpuno istražena, pa u skladu s tim povijesni identitet Bosne nesumnjivo je znanstveno utvrđen, a Andrić, koji je mogao raspolagati tim identitetom, zbog njegovog iskrivljavanja u svojoj umjetnosti, i nije ništa drugo do ideološki klevetnik. Treći bitan stav podrazumijeva Andrićevu umjetnost kao ciljano pismo za tačno određenu grupu adresata, u ovom slučaju (to je prije svega očito u Muminovićevoj interpretaciji) srpskih nacionalista, koje treba uvjeriti u ispravnost njihovog nacionalizma, homogenizirati ih u mržnji prema drugima koji su apsolutno krivi za tešku/krvavu povijest i tako ih pripremiti za budućnost mržnje.

Jasno je da se ovakva aksiologija ne može znanstveno opravdati, pa se interpretacije u ovom zborniku najčešće i kreću u obzoru pukog impresionizma, izbjegavajući na taj način znanstvenu argumentaciju za svoje stavove. Tako npr. Hajdarević i Muminović tragom Kurtovićeovog stava navode, uz ostalo, za svoj argument da je Andrić mrzio Bošnjake jednu rečenicu iz Andrićevog romana Travnička hronika i interpretiraju je u skladu sa vlastitim ideološkim stanovištem. U tom smislu Hajdarević piše: “Da li nam onda ostaje da smisao književnosti prihvatimo kao igru duha, pa makar i morbidnu igru u kojoj postojimo mi i postoje oni, a oni npr. takvi kakvi jesu, sijeku uši, naše noseve, kako Andrić podbacuje zločine muslimanima nad svetosavskim žrtvama tamo negdje u

Srbiji (Travnička hronika) te, skoro otvoreno, zaziva osvetu?”¹⁵

Muminović, pak, to “sporno” mjesto iz romana interpretira slijedećim riječima: “U vezi s tim Francuz (on kaže Defose, a radi se o liku Davila iz Travničke Hronike, pr. E. K.) ocjenjuje karakter Bošnjaka i zaključuje da se nikad ne zna šta misle i osjećaju, te da je turska vladavina načinila od njih moralne nakaze, koje su postale nosioci pravde i čuvari zakona. Andrić tu tvrdnju podupire prikazom povratnika sa srbijanskog ratišta, koji istresaju na sto iz svojih torbi kao ratne trofeje “masu odsečenih ušiju i noseva... pomešanih s plevom” i, dok oni jedu, on komentira: “To su ti ljudi. To je njihov život. Tako rade najbolji među njima...” Zato, prema njegovom mišljenju, za njih nema nekog poboljšanja “dok se ova zemlja ne oslobodi turske sile i dok tursku vlast ne zamijeni hrišćanska.”¹⁶

Kurtović isto mjesto u romanu komentira na slijedeći način: “Travnička hronika nema nijednog, ama baš nijednog iole simpatičnog tipa iz naše bosanske muslimanske sredine. Baš obratno, svi su oni izvrgnuti ruglu i ironiji, svi su oni bili idioti i degenerici, ili nevaljalci, krajnje netolerantni, podmukli, nekulturni ljudi (a ko je u to doba, prije 150 godina, bio od njih kulturniji u Bosni!) ubice i, ukratko, pravi divljaci koji uživaju u otkidanju đaurskih noseva. Među ostalim, kao dokaz za to Andrić iznosi jednu odvratnu i nemoguću scenu u vezirskom konaku, priređenu naročito za strane konzule, kako “Turci,” tj. bosanski muslimani, istresaju iz vreća krvave i već smrdljive noseve i uši raje (među njima uši i noseve djece i žena) koje su poklali negdje na saboru pored crkve; kako u tom uživaju i licemjerno hvale Boga radi tobožnje pobjede nad ustanicima, a sve to samo radi toga da u tu “pobjedu” uvjere strane konzule; da tim postignu neki politički cilj; da steknu benevolenciju evropskih sila i da ih “osvjedoče” u moć i snagu države, kako sve to tvrdi Andrić. Da ostavi što dublji utisak radi te ogavne scene kod čitaoca, on opisuje razumljiv očaj čovjeka, francuskog konzula, njegovo strahovito uzbuđenja i uzvik: “Da li će se ovaj svijet ikada probuditi i kultivisati?” Kao odjek i odgovor na ovo pitanje izbijaju ispod Andrićevog pera ove čudovišne i karakteristične riječi: “Ali buđenja nema, jer ova niska strahota, to je dno stvarnosti. To su ti ljudi. Tako rade najbolji među njima.”¹⁷

A kako uistinu Andrić konstituira “sporno mjesto” unutar romana. Obilježeno filozofijom patnje i slikom Bosne kao povijesnog toposa patnje, a ne isključivo mržnje, Andrićevo ukupno djelo, pa time i Travnička hronika, bazira se na polifoničnosti i neprestanoj dramski postuliranoj kotrapunktualnosti, gdje se većina zbivanja, događaja, povijesnih sekvenci, etičkih postulata, moralnih akcija ili psiholoških stanja nastoji sagledati iz više uglova, s krajnim ciljem da se postigne dramski intenzitet priče. Otud polifonija i kontrapunkt kao načela izgradnje teksta i omogućuju Andrićevim romanima složenu kompoziciju niza simboličkih priča koje se uvezuju centralnim, nosećim simbolom mosta (Na Drini ćuprija), odnosno mozaičkog niza priča koje tvore hroniku i koje se uvezuju u cjelinu slikom Bosne i vezirskog grada Travnika kao simboličkim povijesnim toposima patnje (Travnička hronika). Takvi principi izgradnje cjeline djela uobličuju i pomenuto sporno mjesto u širu priču, ovoga puta priču o novom veziru, Ibrahim-paši, priču koju Andrić uvodi slijedećim komentarom: “Sve se u ovoj zemlji okretalo s vremenom u iznenađenje i sve je, u svakom trenutku, moglo postati protivno od onoga što izgleda. Davil je već počeo da se miri sa neprijatnom činjenicom da je izgubio Husref Mehmed-pašu, živog i otvorenog čoveka od koga je mogao uvek očekivati srdačan prijem, dobro razumevanje i bar neku pomoć, a da je na njegovo mesto dobio tvrdog, hladnog, nesrećnog Ibrahim-pašu, koji je težak i sebi i drugima i iz koga je teško izbiti dobru reč ili ljudsko osećanje, kao iz kamena.”¹⁸

Načelo kontrapunkta odmah će otkriti i svijetlu stranu Ibrahim-pašinu u njegovoj ispovijesti o padu sultana Selima III, vlastitom padu na hijerarhijskoj ljestvici vlasti, osjećanju stalnih gubitaka, uzaludnosti svakog ljudskog čina i nesavršenosti uređenja svijeta, da bi poslije toga uslijedila, opet po načelu kontrapunkta, scena sa odsječenim nosevima, ušima, slika strašnog zločina.

Ta se scena oblikuje kao vezirova, Ibrahim-pašina, a ne bosanskih muslimana, kako tvrde interpretatori zbornika, diplomatska igra sa francuskim i austrijskim konzulima u Travniku u trenucima kad se razara, ruši, slabi tursko carstvo i kad vezir otvoreno obmanjuje oba konzula u

pomenutoj sceni. Ali, prije nego što će preći na tu scenu, Andrić je pažljivo priprema upravo Ibrahim-pašinih riječima, u kojima otkriva način na koji jedan stranac vidi Bosnu: "Sami vidite, plemeniti prijatelju, (obraća se Ibrahim-paša Davilu, pr. E. K.) gde živimo i sa kim ja imam da se rvem i nosim. Krdom divljih bivola lakše bi upravljao nego ovim bosanskim begovima i ajanima. To je divlje, divlje, divlje i nerazumno, grubo i prosto a osetljivo i nadmeno, svojevoljno i prazne glave. Verujte mi kad vam kažem: ovi Bosanci nit imaju osećanja časti u srcu ni pameti u glavi. Oni se takmiče u međusobnim svađama i podvalama, i to je jedino što znaju i umeju. I sa tim svetom ja treba sada da smirujem ustanak u Srbiji. Tako idu stvari u našoj carevini otkako je svrgnut i zatočen sultan Selim i sam Bog zna dokle ćemo doterati."19

Samo po sebi je jasno da se u ovim riječima Andrićev lik osamostalio od autora, da autorski fokus, njegovo gledište, osjećanje, ideologija, nisu obavezno saglasni sa gledištem, osjećanjem, ideologijom lika. Travnička hronika to zorno pokazuje, jer je cijela priča o Ibrahim-paši, pa time i scena sa odsječnim nosevima i ušima predočena iz optike Davila, baš kao što Tolstoj predočava scenu izvođenja pozorišne predstave iz Natašine optike u Ratu i miru, ili priča priču iz Anine optike u Ani Karenjinoj, ili kao što to čini Flober u romanu Madam Bovari. Tu razliku između gledišta lika i autora komentira Ž. Ženet svojom tipologijom pripovjedača, a raspravu o tome dovršava američka lingvistica A. Banifeld nastojanjem da dokaže kako pripovjedač kao glas postoji samo u prvom licu, jer "moderne i postmoderne pripovijedne fikcije nastoje iz svoga iskaza izbrisati raspoznatljivu odgovornu instancu".20

Brkajući gledište lika sa gledištem autora, Andrićevi interpretatori u spornoj sceni pripisuju piscu ono što misli, osjeća, pa čak i izgovara njegov lik. Andrić tu "spornu scenu" pažljivo priprema: "Jednoga dana vezir (Ibrahim -paša, op. E. K.) je iznenada pozvao oba konzula u isto vreme, što inače nije bio običaj."21 Nakon tog uvoda, koji signalizira neobičnost onoga što slijedi, pisac se preseljava u optiku lika, pa se čitav prizor, zapravo, vidi očima lika: "Na asuru (a ne na sto, kako tvrdi Muminović, op. E. K.) počеше da sipaju odsečene ljudske uši i nosevi u znatnoj množini, neopisivu masu ubogog ljudskog mesa, usoljenu i pocnelu od usirene krvi... To su bili trofeji pobjede nad srpskom ustaničkom vojskom (kako je netom prije tvrdio Ibrahim-paša, op. E. K.) "koju su Rusi organizovali i predvodili." (U znacima navoda je citat Ibrahim-pašinih riječi izgovorenih na početku prijema, op. E. K.)... Davil, koji ni u snu nije mogao očekivati ovakav prizor, oseti kako mu se podiže stomak i limunada gorča u ustima i preti da udari na nos... "Probuditi se!" mislio je brzo Davil, "probuditi se, stresti sa sebe ovu moru i izroniti na sunce, protrti oči i udahnuti malo čistog vazduha!" Ali buđenja nema, jer ova niska strahota, to je dno stvarnosti. To su ti ljudi. To je njihov život. Tako rade najbolji među njima"22

Cijela scena se dalje komentira fon Mitererovim otkrićem Ibrahim-pašine prevare: "Fon Miterer je već bio obavješten o vrednosti turske pobjede i poreklu trofeja. Oružje je bilo oteto od neke srbijanske čete, a zastava i sve ostalo poticalo je od običnog pokolja koji je ogorčena i dokona vojska izvršila nad bosanskom rajom, negde kod Zvornika ("Tamo negdje u Srbiji," kaže Hajdarević, op. E. K.) za vreme neke crkvene svečanosti."23

Svoj puni komentar "sporna scena," pak, doživjeće u promišljanju koje je opet izrečeno iz Davilove optike: "Fon Miterer nije bio čovek koji se upuštao u razmatranja i sa njime nije vredelo razgovarati. Ali Davil je odbolovao u sebi ovaj prijem, pitajući se neprestano: Čemu ta laž? Otkud ova uzaludna gotovo dečija svirepost. Šta znači njihov smeh i šta njihov plač? Šta krije njihovo ćutanje? I kako ovaj vezir, sa svojim visokim shvatanjima, i onako čestiti Sulejman paša (Pod čijom je komandom i počinjeno zlodjelo, op. E. K.) i mudri Tahir-beg mogu da pripremaju ovakve stvari i čak da prisustvuju ovakvim prizorima iz nekog drugog, nižeg i strašnog sveta? Koje je njihovo pravo lice? Šta je život a šta sračunata gluma? Kad lažu a kad govore istinu?"24

Očito je, dakle, u kojoj mjeri interpretacija reducirana na ideologijsko stajalište falsificira tekst koji interpretira. Zločin se nigdje ne pripisuje izravno bosanskim muslimanima, niti se oni okrivljuju za njega. Niti se rečenice: "To su ti ljudi. To je njihov život. Tako rade najbolji među njima." - očigledno je to iz konteksta - mogu tumačiti isključivo kao ideološko stajalište pisca, pogotovo se

ne može tvrditi da se one odnose na Bošnjake. Direktna potvrda za to dolazi u rečenicama koje predočavaju Davilovo promišljanje Ibrahim-pašine prevare i njegovog strašnog načina vladanja. Tehnikom kontrapunkta Andrić je obuhvatio ogromni raspon od dobra do zla, predočio složenu, tragičnu sliku turske uprave Bosnom u kriznim trenucima, diplomatsku licemjernu igru, da bi optičari stranaca koji gledaju isključivo tamnu stranu Bosne (a ne razlikuju se u tome puno svirepi Ibrahim-paša i zbunjeni diplomat Davil) suprotstavio priču o Ahmet-begu Ceriću, “novskom kapetanu” koji je “bio posve mlad čovek, tek zaseo posle očeve smrti na svoju kapetaniju, savršeno razvijen, plemićkog držanja, ponosan, rečit i neobuzdan... Po tradiciji kapetana sa krajine mrzeo je i prezirao vezira, retko dolazio u Travnik i odbijao da prima od koga uputstva i zapovedi.”²⁵

To je jedna sasvim suprotna slika Bošnjaka od one kako je u Andrićevom djelu pronalaze interpretatori sa ideološkim fokusom, tvrdeći da Andrić isključivo slika Bošnjake kroz optiku mržnje. Ahmet-beg Cerić završice tragično u sukobu sa svirepim vezirom Ibrahim-pašom, što je još jedna potvrda polivalentnosti Andrićeve slike Bosne kao povijesnog toposa patnje, a ovaj, i ne samo ovaj lik direktno demantira Andrićeve redukcionističke interpretatore.

Na sličan način funkcionira i čitav niz drugih mjesta u interpretacijama Andrićevog djela u ovom zborniku. Budući da svoju aksiologiju i aksiomatski sustav izvode iz svog ideološkog polazišta, Andrićevi interpretatori nužno zapadaju u zamku nadređenosti ideologije tekstu. Time nije samo “falificiran” Andrićev tekst u svojoj polifoničnosti, nego se i interpretacija po sili svog ideološkog predznaka usmjerila isključivo na vlastito apriorno stajalište, prema kojemu Andrić mrzi Bošnjake, krivotvori povijesnu sliku Bosne, mrzi islam i producira velikosrpski nacionalizam. Logično pitanje jest - zašto se Andriću autoru pripisuje stav o Bosni njegovog lika, Davila ili Ibrahim -paše, svejedno, a ne stav npr. Ahmet-bega Cerića, odnosno zašto se potpuno zaobilazi ovaj lik, kad je i on Andrićeva kreacija kao i sve drugo u romanu?

Andrićeva književnost u svom ogromnom rasponu od slika zla, užasa, tragike, do slika ljepote, zanosa, dobra - dakle, rasponu od Lucifera do Boga, u stvari, jeste pokušaj da se islika egzistencijalnost Bosne u njenoj povijesnoj dimenziji, a ne samo povijesnost Bosne. Stoga i jeste u njoj dekonstruiran epski verzelez, braća Morići itd., kao što u likovima kakvi su npr. Fata Avdagina, Alihodža, Ćorkan itd. Andrić odslikava ljepotu zanosa, vrhunce egzistencijalnog smisla u snu i igri, sposobnost da se izdrže tragične okolnosti egzistencije upravo bošnjačkog čovjeka - ako se stvari već hoće tako promatrati. Nadalje, nije samo Andrić dekonstruirao epski, pa i mitološki kulturni kod u Bošnjaka. Činili su to i bošnjački autori, npr. Sušić u Kaimiji, S. Kulenović u Ponornici, pa je logično pitanje je li moguće i njihova djela čitati iz bošnjačke perspektive kakvu promovira redakcija ovog zbornika i neke od interpretacija u njemu. Koji bi, eventualno, bio zaključak takvih čitanja Sušića, S. Kulenovića, Selimovića? Da li su i oni mrzili Bošnjake, bili islamomrzitelji, otomanizirali Bosnu. Ili, slijedom te logike interpretacije, je li npr. Muradbegović, sa slikama zla u svojim likovima koji nose srpska imena, bio pisac koji je mrzio Srbe, promovirao neku velikobošnjačku ideologiju? Hoće li se, slijedeći tu logiku, kako u svom tekstu u ovom zborniku primjećuje i Nedžad Ibrahimović, na koncu dobiti bošnjačko čitanje Prusta, ili Džojasa?

No, sva ta pitanja ostaju da vise u praznom prostoru, jer, kako to napominje i Zdenko Lešić,²⁶ književni tekst kao djelo spisateljske imaginacije ne može biti ni faktografski istinito, ni faktografski lažno. Niti jedna povijesna činjenica, stara ili novootkrivena, svejedno, ne utječe na tačnost i istinitost književnoga teksta. On je tačan i istinit jedino u odnosu na sebe, na svijet koji proizvodi, stepen unutrašnje uvjerljivosti tog svijeta, pa zbilja - povijesna ili sadašnja - ne može biti verifikatorom njegove tačnosti i istinitosti. Stoga se književnost i ne može čitati isključivo u društvenom i povijesnom kontekstu, jer je imaginativna tvorevina, a takvo čitanje nužno vodi aksiološkoj traumi zasnovanoj na nemogućnosti da se usklade kriteriji faksije i fikcije, stvarnosti i imaginacije.

Iz primjera koji je ovdje naveden očito je koliko složenom povijesnom slikom rukuje Andrić u Travničkoj hronici, koliko se stajališta ukršta u citiranim ulomcima, kako ona međusobno dijalogiziraju, kako se međusobno relativiziraju i osporavaju, te kako se povijesnost, na koncu,

prelama u metaforičku/paraboličku egzistencijalnost.

Pripisati Andriću stajalište bilo kojeg lika znači reducirati (pre)složeni imaginativni svijet na jednostavnost povijesnog fakta. Otud su naprosto neodržive i optužbe o relativizaciji povijesne zbilje u književnom predstavljanju, kao npr. ona koja, polazeći od općepoznatog Šamićevog utvrđivanja načina na koji Andrić dokumentarnu građu u Travničkoj hronici preslojava u umjetnički tekst, utvrđuje povijesnu netačnost Andrićevog djela.

Ta neodrživost je tim veća što je interpretacija uvjerenija da rukuje čvrstim povijesnim ili nacionalnim identitetom iz kojeg onda motri, vrednuje, čita Andrićev opus. Možda najinspirativniju ocjenu takvog vida interpretacija daje Nedžad Ibrahimović: "U našem se okružju nad Andrićevim djelom vrši onaj oblik interpretacija koju Tz. Todorov naziva patrističkim i koju karakterizira uvjerenje da je tekstu 'neposredni smisao nedovoljan, (i) da se (on) mora posmatrati kao polazište istraživanja čiji će ishod biti drugi smisao'. Tumačenje nastaje iz rastojanja (ne nužno ali učestalo) između ta dva smisla."²⁷ Objašnjavajući takvu interpretativnu strategiju, Ibrahimović dodaje: "U ovakvoj interpretaciji rezultat tumačenja je unaprijed poznat - radi se o potvrđivanju i učvršćivanju stanovite doktrine, nekada religijske (ovaj vid interpretacije potječe iz biblijske egzezeze), nekada nacionalne, freudističke ili marxističke. Završnica tumačenja izvedena je iz samog povoda - inkorporiranja (manje jasnog) djela u interpretativnu zajednicu. Naravno da postmodernistički diskurs, kao oponent modernističko-prosvjetiteljskoj vjeri u univerzalnu preporodnu moć književnog diskursa, nema potrebu za ovakvom hermeneutičkom strategijom. Jacques Derrida upozorava da se tekst, 'iako mu kontekst prijeko treba kao njegovo opunomoćenje, ne miri ni sa jednim kontekstom kao svojom konačnom istinom, nego sveudilj poseže za kontekstom koji je ostao isključen'."²⁸

Interpretativne zajednice (srpska, hrvatska, bošnjačka) uspostavljene na toj osnovi, zapravo, i ne čitaju Andrića, nego utemeljuju identitet vlastite povijesne memorije kao neku vrstu metapripovijesti, koja hoće biti nadređena svemu drugom, hoće usisati sve kontekste, biti verifikatorom svim drugim pripovijestima, i u konačnici se nametnuti kao apovijesni, holistički nacionalni identitet. I tu je, upravo, najveći paradoks tih zajednica, budući da se one međusobno legitimiraju, pa bošnjačko čitanje koje tvrdi da je Andrić mrzio Bošnjake ovjerava velikosrpske interpretacije zasnovane na tobožnjoj historijskoj krivici Bošnjaka, kao što hrvatska optužba za Andrićevo konvertitstvo ovjerava velikosrpski stav koji ističe Andrića kao model što bi ga trebali prihvatiti svi Hrvati.

Taj paradoks, u povodu Rizvićeve studije Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu, izvanredno uočava i Ivo Žanić: "Ustvrditi da je Andrićev roman Na Drini ćuprija, iako radnja nije dovedena do 1941. godine, 'bio zapravo pripovjedačko-sugestivna anticipacija genocida /četničkog nad Bošnjacima/ iz Drugog svjetskog rata (Rizvić, 1996: 223), (a slično na osnovu Rizvića tvrdi i Muminović, samo što on optužnicu proširuje tvrdeći: "Andrićeva umjetnost je danas u humanističkom pogledu prošlost koja je mogla inspirirati samo krvnike srebreničke tragedije da istraju u svom kosovskom bezumlju," op. E. K.) metodološki je isto što i optužiti Gogolja²⁹ da je Tarasom Buljbom anticipirao staljinske progone u Ukrajini. Štoviše, takvom interpretacijom zapravo se, u paradoksalnom obratu, legitimiraju velikosrpski propagandisti u njihovoj manipulaciji jednim književnumjetničkim tekstom. Jer, obje interpretacije susreću se u bitnome - u polazištu koje kvalitativno izjednačuje dvije razine stvarnosti kako bi ih uzajamno legitimiralo, te u ishodištu koje se očituje kao čista ideologija. Ni Gogoljev ni Andrićev roman nisu bili anticipacija zločina, nego su naknadno učinjeni njegovom legitimacijom, pa tko nasjedne - nasjedne."³⁰

Tako patrističke interpretacije Andrićeve literature nužno dolaze u ćorsokak vlastitih ideologema. Bez autoreferencijske dimenzije, one nisu sposobne promišljati vlastitu aksiologiju i aksiomatiku, pa zapadaju u zamku nadređenosti ideologije svemu drugom. Prihativši stav o apsolutnoj čitljivosti povijesti, bez svijesti da je historiografija po prirodi stvari ideološki uslovljena, da je ona, dakle, ideološka interpretacija povijesti i da u skladu s tim svaki historiografski izvodiv identitet jest narativni proizvod, te interpretacije ne mogu dijalogizirati ni s tekstom koji tumače, ni s njegovim

mnogobrojnim kontekstima i ko-tekstualnim situacijama. One ostaju u domenu svog metaovjeritelja/ideologije.

A tu bi, zapravo, i mogla početi postmoderna interpretacija Andrića, jer joj se nudi šansa da dekonstruira postojeći interpretacijski kontekst (naime, onaj ideološki, tj. dominirajući velikosrpski, koji i jest nametnuo stav o Andrićevoj literaturi kao islamomrziteljskom i protivbošnjačkom tekstu). Na razvalinama tog konteksta mogla bi i otpočeti interpretativna metodologija kakvu u svom izvrsnom tekstu zastupa Nedžad Ibrahimović ocjenjujući patrističke interpretacije kao “potragu za identitetom. Identitetom Bosne i Bošnjaka (u njoj), identitetom književnoga djela i Andrića (u njemu). Patristička interpretacija rukuje identitetom koji se “ukazuje kao univerzalna i koherentna cjelina, statično označeno čvrstog i nedvojenog označitelja, on (identitet, op. E. K.) je stalno samopotvrđujući samoidentičan pojam, on je jasan i referencijalan okvir za jasnu i samorazumljivu sadržinu, on je neupitni i transcendentalni označitelj, onaj lacanovski Falus, pronađen i umiren u svojoj imaginarnoj, pre-simboličkoj i predzrcalnoj fazi, on je otac Ne-razlike. On je po svemu imaginarni, odnosno (u društvenim konzekvencijama) ideološki identitet.”³¹ Naspram takve projekcije identiteta, Ibrahimović, na podlozi Borhesove priče o pješčanoj knjizi kao metafori stalnoga samo(ra)stvaranja, utvrđuje da se identitet ukazuje u sasvim drugačijem značenju, tj. kao dijalektička kategorija:

“a) on je, prije svega, povijesni pojam - uvijek dinamičan; on nije Leibnitzova monada bez prozora, koja odražava vječni bitak u malom i u cijelom, a niti kartezijanski samoidentitet sa mislećim subjektom;

b) on je autoreferirajući pojam pa time i stalno samoupitan iz perspektive iz koje se i kroz koju se pita;

c) on je složen i slojevit, još od Marxa i od Freuda, preko Lacana i Kristeve, do Baudrillarda i Sloterdijka;

d) on, identitet, ne predmnijeva (više) logičku identičnost pojma sa samim sobom - postmoderni “obrat k jeziku”, iniciran poststrukturalnim čitanjima Saussureovog strukturalizma, uvjetovao je njegovu stalnu posredovanost diskurzivnom (komunikacijskom) praksom;

e) on je lacanovska želja i sklizanje duž lanca označitelja; takav, on je tek razotkrivač “povijesnosti svake povijesti”, on je posljedica Derridaovog pogona umnogostručavanja okvira.”³²

Tu bi i bilo sadržano ono najdragocjenije što je donio ovaj zbornik. Naime, pred ovakvim Ibrahimovićevim promišljanjem naprosto su se raspale redukcionističke ideološke interpretacije Andrića koje se pokazuju kao autori nacionalnog i ukupnog povijesnog identiteta. I njihova aksiologija. I njihova metodologija. Tu više povijest sa bezbroj optika iz koje se može ispitivati, niti njene mnogobrojne interpretacije, niti njena mjerodavnost za sadašnjost unutar koje se danas misli o Bosni, niti njeno nastojanje da prepokrije ukupnu diskurzivnu praksu - ne mogu biti metaovjeritelj ni interpretacije ni teksta kojeg ona interpretira. Dijalektična, pluralna egzistencijalnost bosanske povijesnosti u Andrićevu tekstu još čeka svoje istraživače, koji neće zapasti u stupicu patrističke ideologemičnosti, ali ni u stupicu one vrste esencijalističke kritike koja je u Andrićevoj literaturi, prenebregavajući svu složenu slojevitost povijesne slike, pronalazila samo univerzalne suštine, metafore jedne jedine, nadvremene stvarnosti o kojoj je Andrić pisao u svom poznatom eseju Razgovor s Gojom.